

مدیریت تصویر قیام عاشورا در افکار عمومی شیعیان: سیره امام صادق علیه السلام در نسبت با تغییرات فرهنگی

سید مجید امامی^۱ پرهام روشنائی^۲

چکیده

مدیریت و هدایت تغییرات فرهنگی یکی از مسائل مهمی است که همواره جنبه‌های مسئله‌مند (پروپلماتیک) برای اندیشمندان دانش اجتماعی داشته است. اندیشمندان همواره در پی الگویی در جهت هدایت تغییرات فرهنگی بوده‌اند. به نظر می‌رسد سیره ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان برجسته‌ترین رهبران اجتماعی تاریخ بشریت، ظرف بسیار مناسبی برای استخراج مؤلفه‌ها و محورهای هدایت تغییرات فرهنگی بر مدار ارزش‌ها و بنیان‌های نظری و عملی اسلامی باشد. در میان ائمه علیهم السلام با توجه به اهمیت مقطع تاریخی زندگان حضرت جعفر بن محمد علیهم السلام و به‌ویژه اقداماتی که ایشان در ترسیم و تصویر حقیقت قیام عاشورا در فضای افکار عمومی جامعه داشته‌اند، از حیث تأثیری که بر فضای اجتماعی آن روزگار تا زمان حال گذاشته است می‌تواند به عنوان موردی خاص مورد واکاوی و موشکافانه قرار بگیرد. این مقاله با بررسی سیره امام صادق علیه السلام با روش تحلیل مضمون، ضمن بررسی احادیث وارد از ایشان با موضوع ابا عبدالله الحسین علیه السلام و قیام ایشان از کتاب کامل الزیارات، به استخراج مضامین مرتبط با مسئله پرداخته است. پس از تحلیل مضامین مستخرج از روایات، پنج مؤلفه اساسی «بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام در جامعه»، «تغییر نگرش عمومی نسبت به زیارت و اجتماع حول سید الشهداء علیه السلام»، «اشاعه فرهنگ عزاداری برای امام حسین علیه السلام»، «صورت‌بندی غیریت از طریق دشمن شناسی امام حسین علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام»، «یگانگی، تداوم و تکامل قیام بر حق از امام حسین علیه السلام تا حضرت قائم علیه السلام» برای مدل راهبری تغییرات فرهنگی استخراج نموده است.

■ واژگان کلیدی

افکار عمومی، حسین ابن علی علیه السلام، قیام عاشورا، مدیریت تصویر، تغییر فرهنگی.

۱. استادیار دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام sm.emami@isu.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام

prowshanaei@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۰۹

۱- مقدمه و طرح مسئله

افکار عمومی اگرچه پدیده‌ای است که در قرن بیستم و در عصر تولد رسانه‌ها و شکوفایی ارتباطات و اطلاعات به اوج خود رسیده است، اما به گواهی تاریخ، زندگی اجتماعی بشر، همواره و در زمان و مکان به عنوان برآیند ارتباطات انسانی با شناخت‌ها، اندیشه‌ها، نگرش‌ها (به عنوان تعریف افکار عمومی) و رفتارهای گوناگون تا سطح مهم‌ترین عامل مؤثر در پیش‌برد رویدادها و حوادث اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی شناخته شده است (صفوی، ۱۳۵۱: ۶). با توجه به مقدمه فوق، می‌توان از دو منظر به افکار عمومی نگریست. به عبارت دیگر در مباحث هدایت و راهبری، گاهی از نقش افکار عمومی در شکل‌گیری و صورت‌بندی خواست عمومی مردم از نهاد سیاست‌گذار سخن به میان آمده است. قائلین به سیاست فرهنگی، مهم‌ترین کارکرد مورد انتظار از سیاست فرهنگی را ایجاد نوعی اتفاق نظر و سازگاری فرهنگی در جامعه از طریق خلق ارزشها و باورهای مشترک و مورد پذیرش مردم می‌دانند. آن‌ها سیاست فرهنگی را به معنای خواست تقاضای عمومی مردم در ساحت گفتمان‌های اجتماعی و نظام اجتماعی می‌دانند

اساساً راهبری تغییرات فرهنگی، ماهیت هر سطحی از هدایت و راهبری و هدایت فرهنگی است که بیش از هر چیز با تحول قلوب و تکامل افکار و نگرش‌های مخاطبان محقق می‌شود. در سیره معصومانه و قرآن‌بنیاد امامان، اصیل‌ترین و عمیق‌ترین وجه این امر عرفی را می‌توان بازیابی نمود. ظرف تاریخی دویست و پنجاه ساله زندگی اهل بیت علیهم‌السلام و مبارزات آن‌ها در احیای فکر اسلام ناب و مبارزه نرم با طاغوت‌های زمان، می‌تواند ظرفیت مناسبی برای استخراج شیوه‌ها و رویه‌ها و نهایتاً الگوی جامع هدایت و راهبری آن بزرگوران در زمینه تغییرات فرهنگی به وسیله روشنگری و هدایت افکار عمومی زمان خودشان باشد. البته مطالعه مقاطعی از این سیره به عنوان مورد پژوهی قاعدتاً امکان فحص بیشتری را به پژوهش‌گر می‌دهد. در این میان، حادثه عاشورا و قیام حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام از حیث هدایت افکار عمومی پیرامون قیام عاشورا و تصویر آن در جامعه برای تدبیر تغییرات فرهنگی جامعه، به وسیله نقل مقتل آن بزرگوار و توصیه به زیارت ایشان و مضامین موجود در زیارت‌نامه‌ها و مضامین دیگر در روایات که به ویژه توسط امام صادق علیه‌السلام ناظر به شرایط آن روز جامعه بیان شده و تأثیرات آن ابعادی فراتاریخی و فراجغرافیایی

پیدا کرده است، می‌تواند به عنوان یک مسئله مطلوب مورد مطالعه قرار گیرد و دلالت‌های آن از حیث درک فرایند تغییر فرهنگی رخ داده توسط امام صادق علیه‌السلام تبیین گردد. مسئله‌ای که در این پژوهش به دنبال پاسخ آن هستیم این است که الگوی ترسیم و تصویر حقیقت عاشورا در افکار عمومی شیعیان توسط امام صادق علیه‌السلام چگونه بوده است؟ وجه پرداختن به امام جعفرین محمد علیه‌السلام در مدیریت فوق، این است که حضرت در زمان خودشان با توجه به موقعیت ویژه‌ای که شیعیان اهل بیت علیهم‌السلام داشتند و به لحاظ شرایط سیاسی‌ای که به وجود آمده بود (قیام‌های علیه بنی‌امیه و شروع حاکمیت بنی‌عباس)، نقش بسیار برجسته‌ای در هدایت و راهبری و تدبیر فضای فرهنگی جامعه، حول مسئله عاشورا داشتند. اگر نگاهی به تعداد احادیثی که از ایشان به صورت غیر معنعن پیرامون قیام ابا عبدالله علیه‌السلام و زیارت ایشان نقل شده است بیاندازیم متوجه خواهیم شد که تعداد این احادیث نسبت به احادیث منقول از سایر حضرات معصومین پیرامون موضوع فوق به مراتب بیشتر است و این خود نشانه نقش ویژه امام صادق علیه‌السلام در تکمیل پروژه قیام ابا عبدالله علیه‌السلام است.

انگیزه و چشم انداز اصلی نگارش این پژوهش آن است که فرایند تدبیر تغییرات فرهنگی به وسیله هدایت و راهبری افکار عمومی از منظر اسلامی را بیابد. درک فرایند تغییرات فرهنگی به وسیله امام صادق علیه‌السلام به ما کمک خواهد کرد تا با بینشی عمیق و برخوردار از مبانی نظری اسلامی بتوانیم به مسئله هدایت جامعه به سمت اهداف انقلاب اسلامی توسط دستگاه‌های تبلیغاتی در سطوح مدیریتی جمهوری اسلامی با عمق بیشتری نظر بیافکنیم و برای آن راهکاری اسلامی طراحی نماییم.

در پژوهش حاضر ظرف زندگی دویست و پنجاه ساله اهل بیت علیهم‌السلام را عرصه‌ای برای مبارزه حاد سیاسی در راستای تحقق حکومت علوی می‌دانیم. در واقع اهل بیت در تمامی شئون زندگی‌شان به دنبال یک و تنها یک هدف بوده‌اند و آن هم هدفی سیاسی. «آن هدف سیاسی عبارت است از تشکیل حکومت اسلامی و یا حکومت علوی»

۲- پیشینه تحقیق

شاید بتوان اصلی‌ترین پژوهش صورت گرفته در زمینه موضوع پژوهش حاضر را پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «راهبردهای مدیریت تصویر واقعه کربلا بر مبنای سیره امام سجاد علیه‌السلام و حضرت زینب سلام‌الله‌علیها» دانست. سید علی اکبر نگهبان در این پژوهش تلاش کرده است در راستای گسترش کمی و کیفی فرهنگ انقلاب اسلامی به بررسی الگوی مدیریت تصویر قیام عاشورا توسط حضرت زینب و حضرت سجاد برای دست‌یابی به الگوی مدیریت تصویر دفاع مقدس بپردازد. او در این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال است که الگوی مناسب تصویرسازی و مدیریت تصویر چیست؟

همچنین از پژوهش‌های مرتبط می‌توان پژوهش علیرضا تفرشی و منازینلی طرقي با عنوان تحلیل سلوک امام سجاد علیه‌السلام در مدیریت فرهنگی بعد از عاشورا را نام برد. این پژوهش با بررسی زندگی امام سجاد علیه‌السلام، دلالت‌هایی برای راهکارهای برون رفت جامعه در زمان حکومت بنی امیه استخراج کرده و نهایتاً با استخراج الگوی «فرهنگ و شخصیت» توانسته است به خوبی سلوک اجتماعی امام سجاد علیه‌السلام را در جامعه پس از حادثه عاشورا تبیین کند.

از دیگر پژوهش‌های مرتبط می‌توان به تلاش اکبر ثبوت در پژوهش «جایگاه افکار عمومی در حکومت اسلامی» و همچنین «مدیریت افکار عمومی در حکومت علوی با تکیه بر نامه امیرالمؤمنین علیه‌السلام به مالک اشتر» اثر فاطمه اسدیان اشاره نمود که چون از حیث موضوعی قرابت چندانی به حادثه عاشورا و مدیریت تصویر آن ندارد، به ذکر اشاره‌ای به عناوین دو پژوهش فوق بسنده می‌شود.

۳- ادبیات نظری و تعریف مفاهیم کلیدی مرتبط

به دلیل آنکه در پژوهش حاضر تلاش اصلی بر استخراج الگوی مدیریت تغییرات فرهنگی به وسیله مدیریت تصویر، از بطن مضامین روایات امام صادق علیه‌السلام است لذا در این بخش بدون پرداختن به ادبیات نظری متعارف در زمینه مدیریت تصویر و ارتباطات سیاسی به تعریف مفهوم کلیدی افکار عمومی و تغییر فرهنگی و مدیریت تصویر تکیه می‌کنیم و تلاش خواهیم کرد در ضمن روایات با تکیه به تعریف فوق دلالت‌هایی که به دنبال آن هستیم را استخراج کنیم.

تغییر فرهنگی عبارت است از تغییر ارزش‌ها و عقاید پردازش شده در ذهن انسان‌ها در مقیاسی که بر جامعه به عنوان یک کلیت تأثیر بگذارد (مانوئل کاستلز، ۱۳۹۶: ۴۵۳-۴۵۴).

مدیریت تصویر، فرآیندی است میان رشته‌ای که ذیل مفهومی کلی‌تر به نام مدیریت تصویرپردازی^۱ تعریف می‌شود. مفهوم مدیریت تصویرپردازی، ابتدا توسط گافمن در کنفرانسی با نام «نمود خود در زندگی روزمره»^۲ به کار گرفته شد.^۳ هنگامی که فرد در جمعی حاضر می‌شود معمولاً دلایلی وجود دارد تا بسته به شرایط، شخص تلاش کند تا رفتارهای خود را تغییر داده و تأثیر مطلوب خود را در ذهن دیگران ایجاد کند. در واقع مدیریت برداشت، تلاشی است برای ایجاد معنی، هدایت تعاملات اجتماعی و کمک به پیش‌بینی انتظارات دیگران از ما (کوتو، ۲۰۱۰: ۵۹).

همچنین در تعریفی دیگر، مدیریت تصویرپردازی، کنترل بر قضاوت و رفتار دیگران به منظور دستیابی به تمایلات هدفمندی است که از طریق تأثیر و نفوذ، روی برداشت مخاطبان -از موقعیتی که با آن درگیر هستند- انجام می‌شود (هال، ۲۰۰۹: ۷۳).

اما تعریفی که ما در این پژوهش برای مدیریت تصویرپردازی استفاده خواهیم کرد مدیریت تصاویر ایجاد شده در ذهن مخاطب برای شکل‌گیری کامل‌ترین و صحیح‌ترین «روایت» در عرصه جنگ روایت رقبای سیاسی است. در واقع مدیریت تصویر، ایجاد وفاق در میان شناخت‌ها و نگرش‌ها و عقاید افراد جامعه حول روایتی مشخص از یک واقعه، رویداد، شخص، شیء و یا مسئله‌ای خاص است.

۴- روش‌شناسی

در این پژوهش بیش از هر چیز استخراج مؤلفه‌های الگوی مدیریت تصویر و ربط و نسبت بین این مؤلفه‌ها، مدنظر است، لذا به نظر می‌رسد باید از روش‌های کیفی استفاده کرد. علاوه بر این، با توجه به آنکه مطلوب در این مسئله تحقیق، استخراج الگوی تصویرپردازی قیام عاشورا توسط امام صادق علیه‌السلام است، لذا روش تحلیل مضمون مطلوب‌ترین روش برای استخراج پاسخ‌های مسئله

۱. مدیریت تصویر پردازی یا impression managment در منابع دیگر به مدیریت برداشت ترجمه شده است اما از آنجایی که ترجمه موجود دارای جنبه‌هایی از نارسایی است لذا در این مقاله از آن با نام مدیریت تصویرپردازی یاد کرده‌ایم.
2. The Presentation of Self in Everyday Life

۳. برای آگاهی بیشتر ر.ک: Goffin an, 1990.

تحقیق خواهد بود؛ زیرا از طرفی به دنبال رسیدن به اشباع نظری، جهت دستیابی به نظریه‌ای خاص نیستیم (داده بنیاد) و از طرفی دیگر به دنبال آن نیستیم که با استفاده از زبان و تحلیل انواع داده‌ها به فهم ساختارهای اجتماعی برسیم (تحلیل گفتمان) (بارون، کلارک، ۲۰۰۶: ۲۶). بلکه به دنبال فهم شبکه‌ای داده‌ای خاص، جهت تبیین مفهومی خاص هستیم. با توجه به نکات فوق لازم است پیرامون مراحل تحقیق از استخراج مضامین تا رسیدن به مدل نهایی استنباط شده توضیحاتی داده شود تا تحقیق حاضر از گزند اشکالات روشی و چگونگی دستیابی به نتیجه نهایی مصون باشد. روش تحلیل مضمون دارای سه مرحله است: نگارش ماتریس مضامین، شناخت مضامین و ترسیم شبکه مضامین که در ذیل همگام با گام‌های برداشته شده در پژوهش حاضر به آن‌ها اشاره می‌شود.

۵- بررسی مضامین مرتبط با قیام عاشورا در روایات رسیده از امام صادق علیه السلام

۵-۱- فیش برداری

برای یافتن شبکه مضامین در روایات وارده از امام صادق علیه السلام درباره قیام عاشورا، در ابتدا تمامی روایات وارد شده از ایشان از کتاب کامل الزیارات استخراج گردید. علت انتخاب کتاب کامل الزیارات این بوده که این کتاب گران سنگ در بین متخصصین به عنوان یکی از کامل ترین و معتبرترین کتاب‌های حدیثی شیعه که حاوی روایات حضرت امام صادق علیه السلام در مسئله پژوهش است، شناخته می‌شود. بعد از استخراج روایات، در مرحله بعدی با تشکیل جدول مضامین به استخراج مضامین پرداخته شد.

۵-۲- استخراج مضامین پایه‌ای

در گام نخست، تمامی بیانات و پیام‌های ایشان مطالعه و فیش‌های مرتبط استخراج گردید. در گام بعد، مضامین پایه‌ای هر کدام از فیش‌ها استخراج شد. مضمون پایه‌ای، مبین نکته مهمی در متن است و با ترکیب آن‌ها مضمون سازمان دهنده ایجاد می‌شود (شیخ زاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰). در واقع، این مضامین، مضامینی هستند که با کمک آن‌ها می‌توان به مفهوم و درک اولیه‌ای از نقل قول‌ها و متن اصلی رسید. به دلیل حجم و گستردگی فراوان این مضامین در تحقیق، آنچه

در ادامه خواهد آمد بخشی از مضامین پایه به عنوان نمونه برای درک مسأله است.

ردیف	نقل قول	مضمون پایه
۱	شخصی از امام صادق <small>علیه السلام</small> راجع به غسل زیارت حضرت اباعبدالله <small>علیه السلام</small> پرسید و بعد عرضه داشت: وقتی نماز می‌گذارم آیا قبر آن حضرت را قبله قرار بدهم؟ حضرت فرمودند: از قبر دور شو و در ناحیه دیگر نماز بخوان. عرض کرد: از گل قبر بردارم و به عنوان برکت نگه دارم؟ حضرت فرمودند: بلی یا فرمودند: اشکالی ندارد. (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۴۶)	تبرک و برکت تربت امام حسین <small>علیه السلام</small> ، انجام غسل زیارت امام حسین <small>علیه السلام</small>
۲	فرمود: محلّ قبر حسین <small>علیه السلام</small> از زمان دفنش معبری از معابر بهشت باشد. (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۷۱)	حرم امام حسین <small>علیه السلام</small> به مثابه قطعه ای از بهشت، باغی مرتفع از باغ‌های مرتفع بهشت
۳	محضر امام عرض کردم: فدایت شوم کمترین ثواب و اجری که برای زائر قبر حضرت امام حسین <small>علیه السلام</small> می‌باشد چیست؟ حضرت فرمودند: ای عبدالله! کمترین پاداشی که برای او است اینکه: خداوند متعال خود و اهلیش را حفظ کرده تا به خویشانش باز گردد و وقتی روز قیامت شد خداوند متعال حافظ او خواهد بود. (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۳۳)	حفظ زائر تا هنگام بازگشت به خانه به عنوان پایین‌ترین اثر زیارت، محافظت از زائر در روز قیامت

پس از آنکه مضامین پایه‌ای از نقل قول‌ها استخراج گشت گام بعدی، تبدیل و دسته‌بندی مضامین پایه‌ای به مضامین سازمان‌دهنده است. مضامین سازمان‌دهنده، مضامین واسط میان مضامین پایه و گسترده و همچنین پایه اصلی شبکه مضامین است (شیخ زاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۲). در واقع از آنجایی که هر کدام از مضامین پایه‌ای دارای مضامین اصلی متبادر شده از نقل قول‌ها به ذهن بوده است، در مرحله بعد محدودتر گشته که به آن‌ها مضامین سازمان‌دهنده می‌گویند. از سویی دیگر، با کنار هم قرار گرفتن مضامین اصلی مضامین سازمان‌دهنده نیز مضامین فراگیر حاصل شده که انتزاع کلی مضامین گذشته را در بردارد. در واقع پس از تحلیل مضامین پایه‌ای به «مضامین سازماندهی‌تر» شده می‌رسیم و در گام بعد نیز با استفاده از مضامین سازمان‌دهنده به مضامین انتزاعی‌تر، اصلی‌تر و مرکزی‌تری دست پیدا می‌کنیم که در برگیرنده تمامی مضامین گذشته هستند. در ادامه، قسمتی از مضامین پایه‌ای و سازمان‌دهنده به عنوان نمونه که ذیل سه مضمون فراگیر اخذ شده، آمده است.

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه ای	ردیف
بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام در جامعه	تدارک عبادی و تأدب به آداب زیارت	پرهیز از شوخی و مزاح قبل از زیارت اباعبدالله علیه السلام	۱
		به دست آوردن وقار قبل از زیارت با ذکر تکبیر	۲
	امامت و حقانیت امام حسین علیه السلام	طهارت ذاتی اباعبدالله علیه السلام و مقربترین مقرب بودن ایشان	۸
		حجت بودن امام حسین علیه السلام	۹
	مظلومیت امام حسین علیه السلام	زیارت اباعبدالله علیه السلام با غم و حزن به خاطر به شهادت رسیدن ایشان در غم و حزن و گرسنگی و تشنگی	۱۲
		کشته شدن امام حسین علیه السلام در عصر، در گودالی تنها و غریب	۱۵
	الگو سازی و توصیف یاران حقیقی	آرزوی همراهی و سعادت‌مندی شهدای کربلا توسط زائر	۱۶
		وفاداری و تسلیم حضرت عباس علیه السلام در مقابل امام حسین علیه السلام	۱۹

۶- مؤلفه‌های بنیادین مدیریت تصویر قیام عاشورا در سیره فرهنگی و ارتباطاتی امام صادق علیه السلام

پس از بررسی و تحلیل مضامین مستخرج از روایات به پنج مضمون فراگیر دست یافتیم که در ادامه هر کدام از این پنج مضمون فراگیر به همراه مضامین سازمان‌دهنده ذیل آنها توضیح داده می‌شود.

۶-۱- بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام در جامعه

اولین مضمون فراگیری که به شرح و تبیین آن پرداخته خواهد شد، بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام در جامعه است. بخشی از روایاتی که در این پژوهش گردآوری و سپس مورد تحلیل قرار گرفته است، روایاتی هستند که حضرت با بیان آنها به دنبال توصیف و تبیین شخصیت امام حسین علیه السلام هستند. این روایات را می‌توان در چهار دسته بیان کرد:

۶-۱-۱- مظلومیت امام حسین علیه السلام

امام ششم علیه السلام بارها با اشاره به ابعاد حادثه عاشورا و قیام حضرت و تأثیراتی که از آن حادثه به وجود آمده به بازگویی ابعاد مظلومیت ایشان و ظلمی که توسط دشمن به ایشان رفته است پرداختند.^۱

بخش اصلی روایات در این قسمت بیان کننده حوادثی هستند که در کربلا قبل از حادثه و بعد از حادثه اتفاق افتادند. تنهایی و غربت اباعبدالله علیه السلام در گودی قتلگاه، کشته شدن اباعبدالله علیه السلام در حال گرسنگی و تشنگی و دور از جدشان، شهادت حضرت در تشنگی و سیرابی و وحوش، شهادت در حزن و اندوه، آتش گرفتن اباعبدالله علیه السلام از شهادت علی اکبر علیه السلام و پاشیدن خون علی اصغر علیه السلام به آسمان توسط اباعبدالله علیه السلام اشاراتی هستند که حضرت پیرامون حادثه کربلا بیان کرده‌اند.^۲ امام صادق علیه السلام در پاره دیگر از روایات به معرفی اباعبدالله علیه السلام به وسیله مظلومیتشان می‌پردازد و حضرت را خون خدا و کشته خداوند معرفی می‌کنند (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۹۷).
مقارنت این اشارات با گریه امام و یا توصیه ایشان به اصحابشان برای گریه بر این مصائب، همگی نشان‌دهنده این است که این مصائب نشان از مظلومیت اباعبدالله علیه السلام دارد.

۲۲۱

۶-۱-۲- امامت و حقانیت امام حسین علیه السلام

امام صادق علیه السلام به وسیله بیان حق ذاتی اباعبدالله علیه السلام و ولایت حضرت، حقانیت امام حسین علیه السلام را ترویج می‌کردند. این انگاره‌ها حاوی سطوحی از معانی و ادراکات نسبت به شخصیت اباعبدالله علیه السلام بودند که در ادامه به بررسی و تبیین این سطوح خواهیم پرداخت.

سطح اول، توصیفاتی‌اند که بیان کننده مجاهدات و نصیح‌خواهی‌های اباعبدالله علیه السلام در حیات مبارکشان است. مثلاً در جایی اباعبدالله علیه السلام به پاک‌ترین پاکان توصیف شده‌اند و این توصیف در مقابل وصفی است که از دشمنان حضرت وارد شده که امام صادق علیه السلام اینگونه توصیفشان کرده‌اند: کسانی که دنیا مغرورشان کرد و بهره واقعی خود را به فرومایه‌ترین و پست‌ترین چیز

۱. برای ارائه بهتر روایات این بخش با توجه به حجم مضماین سعی شده است که ضمن دسته بندی روایات به شرح آنها پردازیم.

۲. به عنوان نمونه ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۳۲۴.

فروختند و بر علیه او به کمک هم برخاستند^۱ (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۱۶). در واقع اباعبدالله علیه السلام را از هرگونه آلودگی‌های دنیوی که دشمنانشان داشتند پاک و در مقابل دشمنان حضرت را کسانی می‌دانیم که آلوده زندگی دنیوی و فروشنده آخرت به هزینه‌ای اندک هستند.

سطح دیگر توصیفات امام صادق علیه السلام نسبت به امام حسین علیه السلام مربوط به مسئله ولایت و امامت اباعبدالله علیه السلام است. هدایت مردم توسط امام و پیاده کردن دین بر روی زمین و وظیفه تبعیت مردم نسبت به امام مسئله‌ای بود که توسط امام صادق علیه السلام بارها نسبت به امام حسین علیه السلام و به تبع آن نسبت به بقیه اهل بیت علیهم السلام تا خودشان، تکرار شده است. ایشان با تعبیری همچون حجت بودن امام حسین علیه السلام، هدایت کننده به سوی رسول الله صلی الله علیه و آله، راهنمای عالم، راهنما بودن امام حسین علیه السلام از طرف خدا و... به توصیف مقامات ولایت و سرپرستی ایشان پرداخته‌اند.^۲

طیف دیگر روایات که به بازتولید مقامات تکوینی در وصف شخصیت اباعبدالله علیه السلام می‌انجامد روایاتی هستند که به آثار و برکات مقامات امام حسین علیه السلام در جامعه و در نسبت به آحاد جامعه اشاره دارند. از جمله اینکه امام را دارای مقام شفاعت بدانیم و از او برای رهایی از جهنم طلب شفاعت کنیم و تمنی این را داشته باشیم که در بهشت همراه حضرت باشیم و یا از ایشان طلب رفع حوائج را داریم.^۳

۶-۱-۳- تدارک عبادی و تأدب به آداب زیارت

در زیارت‌نامه‌های به دست رسیده از امام صادق علیه السلام درباره اباعبدالله علیه السلام، مکرراً آدابی ذکر شده است که حضرت به انجام آن‌ها توسط زائر اصرار ورزیده‌اند. علاوه بر آثاری که آداب فوق در تعمیق ارتباط معنوی و فردی با امام دارد به نظر می‌رسد در حوزه مدیریت تصویر، نگرش‌سازی و بالتبع در راهبری تغییرات اجتماعی قابل تفسیر باشد.

آداب موجود در زیارت از سه سنخ هستند؛ یا از زائر خواسته شده است در قالب دعا در حین، قبل و بعد از خواندن زیارت آداب را به جا بیاورد و یا آنکه امام به زائر گفته است ذکر خاصی را در موقعیتی خاص بگوید و یا آنکه به زائر گفته شده است که عمل خاصی را بجا بیاورد.

۱. قَدْ تَوَازَرَ عَلَيْهِ مَنْ غَرَّتْهُ الدُّنْيَا وَبَاعَ حَظَّهُ بِالْأَرْدَلِ الْأَدْنَى (ابن قولویه، ۱۳۹۵، ۱۵۰)

۲. به عنوان نمونه رک ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۵۶.

۳. به عنوان نمونه رک: ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۳۱۶.

در حوزه دعا، مضامین عمدتاً حول حمد و ثنای خداوند و طلب غفران به واسطه حضور در حرم مطهر امام حسین علیه السلام و همچنین شکر خداوند به خاطر توفیق پیدا کردن برای تشریف به محضر امام بوده است. نکته قابل توجه این است که حضرت به فلسفه ذکر هم اشاره کرده‌اند؛ مثلاً فرموده‌اند: به وسیله ذکر تکبیر و تحمید و تهلیل و... آرامش و متانت کسب کن، جهت آماده شدن برای تشریف به محضر امام. یا در حوزه عمل گفته شده است در آب فرات غسل بجا بیاورید و یا آنکه به صورت طیب و طاهر مشرف شوید چرا که به زیارت طیب و طاهرترین فرد می‌روید (کامل الزیارات، ج ۱، ص ۲۲۲). به نظر می‌رسد آداب زیارت نیز دارای کاربرستی در حوزه مدیریت تصویر اباعبدالله علیه السلام و بازسازی شخصیت ایشان در جامعه است: تجلی قداست امام حسین علیه السلام.

۶-۲- تغییر نگرش عمومی نسبت به زیارت و اجتماع بر مدار سید الشهدا علیه السلام

شاید بتوان گفت یکی از گران‌بهارترین یادگارهای امام صادق علیه السلام برای شیعیانشان، میراث ارزشمند زیارت اباعبدالله علیه السلام است. فرهنگ زیارت اباعبدالله علیه السلام و اساساً نهاد زیارت (آنچنان که گفته خواهد شد) در زمان امام صادق علیه السلام پایه ریزی شده و قوام پیدا کرده است.

روایاتی که در این موضوع نقل شده‌اند در چهار دسته قابل ارائه هستند:

۶-۲-۱- جایگاه زیارت

حضرت هر زمان که میخواستند شخصی را به زیارت اباعبدالله علیه السلام ترغیب کنند، پاره‌ای از آثار این عمل عظیم و جایگاهش را به مردم گوشزد می‌کردند که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد. در برخی از روایات امام با مقایسه بین ثواب حج با ثواب زیارت امام حسین علیه السلام به اهمیت عمل زیارت پرداختند. به برخی بیست حج و بیست عمره و جهاد در رکاب رسول الله صلی الله علیه و آله، به برخی معادل یک حج و یک عمره، به برخی ثواب حج بعد از حج و عمره بعد از عمره و به برخی ثواب یک حج در صورت عدم توانایی مالی برای رفتن به حج به عنوان ثواب وعده می‌دادند. در روایتی مسعده بن صدقه از حضرت پیرامون ثواب زیارت اباعبدالله علیه السلام سؤال پرسید است. طبیعتاً وقتی مسعده که از راویان خاص حضرت و از اصحاب اجماع دانسته نشده است،^۱ از

۱. در رجال نجاشی، صفحه ۴۱۵ در مورد او آمده است: «۱۱۰۸ - مسعده بن صدقه العبیدی یکنی ابا محمد. قاله ابن فضال و قبیل یکنی ابا بشر. روی عن ابي عبد الله و ابي الحسن علیهما السلام. له کتب منها: کتاب خطب امیر المؤمنین علیه السلام. أخبرنا ابن شاذان قال: حدثنا أحمد بن محمد بن یحیی عن عبد الله بن جعفر قال: حدثنا هارون بن مسلم عنه».

ایشان سؤالی را می‌پرسد جواب ایشان به وی در نسبت با جوابی که حضرت به اصحاب خاصشان می‌فرمایند متفاوت است. اما حضرت به او می‌گویند: ثواب یک حجّی که با رسول خدا بجا آورند می‌باشد. مسعده می‌گوید: محضرش عرضه داشتیم: فدایت شوم، ثواب یک حجّ با رسول خدا؟! حضرت فرمودند: بلی بلکه ثواب دو حجّ. راوی می‌گوید: عرض کردم: فدایت شوم، ثواب دو حجّ؟ امام فرمودند: بلی بلکه ثواب سه حجّ و پیوسته تعداد حجّها را حضرت اضافه می‌کردند تا به ده حجّ رسیدند. عرض کردم: فدایت شوم، ثواب ده حجّ با رسول خدا!! امام فرمودند: بلی بلکه ثواب بیست حجّ. عرض کردم: فدایت شوم، ثواب بیست حجّ؟! پس پیوسته عدد حجّها را بالا می‌بردند تا به پنجاه تا رسید و دیگر سکوت اختیار فرمودند.

همچنین حضرت در روایاتی دیگر زیارت را رافع حزن و اندوه معرفی کرده‌اند (ابن قولویه،

۱۳۹۵: ۱۰۹).

۶-۲-۲- نهادهینه سازی زیارت در تقویم عبادی و فرهنگ عمومی

۲۲۴

بخشی از روایات حاکی از توصیه امام صادق علیه السلام به زیارت امام حسین علیه السلام در روزها و ایامی خاص است. به طور کلی ایشان به زیارت اباعبدالله علیه السلام در روزهای عید و همچنین و شبها و روزهای جمعه در طول سال، اهمیت بسیار زیادی می‌دادند. علاوه بر این، ایام خاصی از جمله ماه مبارک رمضان، روز عرفه و روز نیمه شعبان و عید فطر و روز عاشورا و ... مورد تأکید ویژه حضرت قرار گرفته است. امام صادق علیه السلام علاوه بر دستورات و ترغیبات عمومی نسبت به زیارت اباعبدالله علیه السلام می‌خواستند به مردم یاد بدهند که در تقویم زندگی‌شان یاد بگیرند در یک زمان‌های خاص خودشان را به حرم امام حسین علیه السلام برسانند. این کار علاوه بر اینکه مردم را حول اباعبدالله علیه السلام در زمان‌های خاص جمع می‌کرد، باعث هویت بخشی مبتنی بر زیست اجتماعی به شیعیان می‌شد و آنها را از دیگران متمایز می‌کرد.

۶-۲-۳- قداست حائر حسینی

محور دیگر مدیریت تصویر امام صادق علیه السلام برای جذب مردم به سوی زیارت اباعبدالله علیه السلام توصیف حائر حسینی است. تصویر حالات و قداست حائر حسینی یک سیاست مهم در عرصه مدیریت تصویرپردازی و فرهنگ‌سازی رفتار زیارت در جامعه در راستای بازسازی شخصیت

اباعبدالله علیه السلام و قیام ایشان است. پس همچنان که خداوند متعال در قرآن کریم به تصویرگری بهشت و جهنم می‌پردازد و در مقابل این تصویرگری، «شوق» مخاطبان خود را برای بهشت برمی‌انگیزاند، همین راهبرد درباره تغییر نگرش عمومی نسبت به زیارت امام حسین علیه السلام نیز وجود دارد.

امام صادق علیه السلام در روایات متعددی حرم امام حسین علیه السلام را توصیف کرده‌اند. در روایاتی حائر حسینی را به «قطعه‌ای از بهشت» و یا مضامینی شبیه به همین، توصیف کرده‌اند.^۱ همچنین حضرت، به توصیف جزئیات رفت و آمد و یا استقرار ملائکه در حرم امام حسین علیه السلام پرداخته‌اند. ابان بن تغلب از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که چهار هزار ملک برای یاری اباعبدالله علیه السلام به سرزمین کربلا هبوط کردند، اما امام حسین علیه السلام اذن قتال به آن‌ها ندادند؛ سپس به نزد خداوند برای اذن گرفتن رفتند و برگشتند و هنگامی که رسیدند اباعبدالله علیه السلام به شهادت رسیده بودند. از آن پس چهار هزار ملک در نزد قبر مطهر اباعبدالله علیه السلام به صورت ژولیده و خاک آلود مانده‌اند تا روز قیامت. نام رئیس آنها ملکی به نام منصور است و هرگاه فردی به زیارت می‌آید به استقبالش می‌رود و هنگام وداع مشایعتش می‌کنند و هرگاه مریض شود به عیادتش می‌روند و هنگام مرگ بر جنازه‌اش نماز می‌خوانند و برایش طلب استغفار می‌کنند و این ملائکه تا قیام حضرت حجت منتظر هستند (ابن قولویه، ۱۳۹۵-ب: ۱۹۲).

۶-۲-۴- امر به زیارت به مثابه یک تکلیف سازمانی

زمانی که امام صادق علیه السلام توصیه به زیارت می‌کرده‌اند طبیعتاً توصیه فوق جنبه ارشادی داشته است و کسی که به توصیه فوق عمل نمی‌کرده از فیضی عظیم محروم می‌شده است. اما درباره زیارت امام حسین علیه السلام داستان به شکل دیگری بوده است. حضرت علاوه بر توصیه‌های ارشادی، در برخی از اوقات امر به زیارت می‌کردند و تارک زیارت را مستحق مجازات دانسته‌اند. در حوزه امر به زیارت حضرت امر می‌کنند که حداقل سه سالی یک بار زائر به زیارت مشرف شود و یا آنکه بر غنی واجب است سالی دو بار به زیارت اباعبدالله علیه السلام برود و یا در جایی دیگر زیارت را برای زائر واجب دانسته‌اند. در بخش دیگر، نسبت به بخش فوق حجم روایات و مضامین

۱. برای نمونه، ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۷۱.

بیشتر است؛ حضرت تارک زیارت را مستحق توبیخ دانسته‌اند. توبیخ‌های فوق در درجه اول، نسبت به حق اهل بیت علیهم‌السلام است. حضرت فرموده‌اند: «اگر کسی تمام عمرش را به حج برود ولی زیارت اباعبدالله علیه‌السلام را ترک کند حق الله و حق رسول الله را رعایت نکرده است» (کامل الزیارات ج ۱ ص ۱۲۲).

۶-۳. اشاعه فرهنگ عزاداری برای امام حسین علیه‌السلام در جامعه

شواهد نشان می‌دهد که حضرت به وسیله برگزاری مراسمات و توصیه‌هایی که به محبین و اصحاب دور و یا نزدیکشان داشتند، توانسته بودند فرهنگ عزاداری برای امام حسین علیه‌السلام را اشاعه دهند. اما این توصیه‌ها چگونه انجام می‌شدند و مضامین مطرح شده در این توصیه‌ها چه بودند و به طور خلاصه حضرت چگونه نظام ادراکی و نظام نگرشی را مبتنی بر ایجاد نهاد هیأت، هدایت و راهبری کردند؟ این‌ها پرسش‌هایی هستند که پاسخ آن‌ها در سه محور خلاصه می‌شود: توصیف و تصویر گریه‌کنان بر امام حسین علیه‌السلام، باز تولید مناسک عزاداری، دعوت به سوگ و بکاء.

۲۲۶

۶-۳-۱- توصیف و تصویر گریه‌کنان بر امام حسین علیه‌السلام

اگر فردی بداند که امام سجاد علیه‌السلام و حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها و همچنین از آسمان تا زمین و از عرش تا فرش همه عزادار و گریه‌کن و محزون اباعبدالله علیه‌السلام هستند طبیعتاً این ادراک برایش شکل می‌گیرد که گریه برای اباعبدالله علیه‌السلام امری مهم است و میل و رغبت پیدا می‌کند که او هم برای مصیبت‌های امام حسین علیه‌السلام اشک بریزد. به همین جهت هم بود که حضرت در مواجهه با اصحابشان از گریه و شیون گریه‌کنان و معرفی آن‌ها دریغ نمی‌کردند. راوی نقل کرده است که هرگاه حضرت در روزی یاد اباعبدالله علیه‌السلام می‌کردند (بر ایشان گریه می‌کردند) تا انتهای آن روز، تبسم بر لب داشتند (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۰۱). این روایت نشان می‌دهد که سیره رفتاری حضرت برای ذکر مصائب امام حسین علیه‌السلام برای اصحاب روشن و واضح بوده است و طبیعتاً این سیره رفتاری بر اطرافیان حضرت اثر گذار بوده است.

۶-۳-۲- باز تولید مناسک عزاداری (نوحه، حکایت، مقتل، روضه‌خوانی، مرثیه سرایی)

زمانی که فرهنگی بخواهد در جامعه اشاعه پیدا کند ناچار است که قابلیت زیست‌پذیری بالایی داشته باشد. مناسک عبادی، دین را از آن‌شان انتزاعی و اعتقادی و بینشی به ساحت عمل

می‌رساند و رفتار فرد را در زندگی اجتماعی صورت‌بندی می‌کند. امام صادق علیه‌السلام نیز در همین راستا آن بینش عمیق نسبت به نقش فرهنگ عاشورا در زندگی مردم بر مدار بینش ولایی را به وسیله بازتولید مناسک عزاداری زیست‌پذیر کردند. ایشان وظیفه عده‌ای را مرثیه سرایی، وظیفه عده‌ای دیگر را نقل روایات مقتل و وظیفه دیگران را گریه بر امام حسین علیه‌السلام قرار دادند و در صدر همه اینها خودشان با برگزاری محافل گوناگون روضه‌خوانی به مردم یاد دادند که چگونه باید رفتار کنند و برای اولین بار در تاریخ شیعه اصطلاحاً مجلس روضه و روضه‌خوانی را در فرهنگ شیعه وارد کردند.^۱

۶-۳-۳- دعوت به سوگ و بکاء

راهبرد دیگری که حضرت برای اشاعه فرهنگ عزاداری دنبال کردند، دعوت شیعیان‌شان به گریه و بکاء بر امام حسین علیه‌السلام بود. امام صادق علیه‌السلام در همین راستا در ابتدا به تبیین عظمت و قداست اشک برای امام حسین علیه‌السلام پرداختند. به عنوان مثال امام صادق علیه‌السلام فرموده‌اند: «هر کس به اندازه پهنای بال مگسی برای امام حسین علیه‌السلام گریه کند بهشت بر او واجب می‌شود» (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

علاوه بر مضامین مطرح شده حضرت هر گاه خود به یاد قتلگاه ابا عبدالله علیه‌السلام می‌افتادند اشک می‌ریختند و اصحابشان را نیز توصیه به گریه می‌کردند و هر گاه به مناسبتی با اصحابشان درباره امام حسین علیه‌السلام گفتگو می‌کردند از آن‌ها می‌پرسیدند که آیا بر امام حسین علیه‌السلام گریه می‌کنند یا نه؟ پیداست که از قبل ایشان به اصحابشان توصیه به گریه کرده بودند. حضرت حتی به اصحابشان یاد داده بودن که گریه و جزع بر هر فردی کراهت دارد مگر بر حسین بن علی علیه‌السلام که نه تنها کراهتی ندارد بلکه مأجور هم هست (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۰۰).

۶-۴- صورت‌بندی غیریت از طریق دشمن‌شناسی امام حسین علیه‌السلام و اهل بیت علیهم‌السلام

اهل بیت علیهم‌السلام به وسیله دو عنصر اساسی یعنی لعن (یا براءت) و یا توصیفات از دشمنان خود، آنان را صورت‌بندی می‌کردند. این عمل علاوه بر شناساندن ماهیت واقعی دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام، منجر به ایجاد تقابلی میان دو جبهه و جریان تاریخی در فضای جامعه می‌شد و

۱. برای نمونه ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۰۴.

اهل بیت علیهم السلام هم به دنبال همین مسئله بودند. در یک سمت جبهه، جریان حق بود که وظیفه شیعیان باید به وسیله تقرب به آن‌ها رضایت الهی را کسب کند و در جبهه دیگر جریان باطل که شیعیان باید به وسیله برائت از آن‌ها به تقرب برسند.

بررسی روایات رسیده از ایشان نشان می‌دهد که حضرت به وسیله دو عنصر اساسی، عملیات فوق را با موفقیت انجام داده‌اند. دو عنصر فوق که اغلب به وسیله زیارت‌نامه‌های حضرت هم به شیعیان رسانده شده، عبارتند از: تصویر دشمنان امام حسین علیه السلام و تعمیم دشمنان امام حسین علیه السلام به دشمنان اهل بیت علیهم السلام به وسیله صفات و ویژگی‌ها.

۶-۴-۱- تصویر دشمنان شخصی امام حسین علیه السلام

همانطور که گفته شد امام صادق علیه السلام به وسیله دو روش اساسی به شیعیان یاد دادند که از دشمنانشان بیزار باشند. یکی اعلام برائت و دیگر بیان ماهیت حقیقی دشمنان.

در روش اول، حضرت در جای جای زیارت‌نامه‌هایی که به شیعیان آموخته شده بود، دشمنان امام حسین علیه السلام را لعن کرده‌اند و به واسطه لعن، دشمنان اباعبدالله علیه السلام را توصیف نیز کرده‌اند. در همه این توصیفات دشمنان امام حسین علیه السلام را می‌توان به چهار دسته تقسیم کردند: مسبین، قاتلین، ممهلین و راضین.

مثلا حضرت در لعن راضین فرموده‌اند: «...لَعْنُ اللَّهِ مَنْ بَلَغَهُ ذَلِكَ فَرَضِيَ بِهِ أَوْ سَلَّمَ إِلَيْهِ...» (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۲۲).

در روش دوم، علاوه بر لعن دشمنان صورتبندی شده اباعبدالله علیه السلام، اخباری از فرجام کار جنایت‌کاران و حمایت‌کنندگان در قیامت آمده است. امام با توصیف فرجام کار مجرمان عاشورا در جهنم، حس تنفر و فاصله جامعه از آنها را بیشتر کرده‌اند.

۶-۴-۲- تصویر دشمنان نوعی

همانطور که گفته شد امام صادق علیه السلام به تصویرپردازی دشمنان امام حسین علیه السلام بسنده نکردند چرا که اثرات اجتماعی و فرهنگی اقدامات آن‌ها تا ابد ادامه خواهد داشت و در هر برهه، دشمنان اهل بیت علیهم السلام در تداوم سلب حق اهل بیت علیهم السلام از آن‌ها جامعه اسلامی را از مسیر اصلی خود منحرف کرده و خواهند کرد. لذا روشن شدن تصویر دشمنان امام حسین علیه السلام و

ادامه دهندگان آن‌ها در فضای جامعه یک امر ضروری برای فاصله‌گذاری با آن‌ها در هر برهه تاریخی است. اینجاست که امام صادق علیه‌السلام عناصر لعن و روایت را در فضایی فراتاریخی به کار می‌برد و به شیعیانشان یاد می‌دهند که در هر زمانی نگاهشان به دشمنان اصلی باید چگونه باشد. حضرت به شیعیان آموختند که در هنگام زیارت ابا عبدالله علیه‌السلام فقط بر قاتلین مور و مار خورده ابا عبدالله علیه‌السلام لعنت نفرستند بلکه بر هر طاغوتی که حق اهل بیت علیهم‌السلام را سلب کرده است و یا ولایت آن‌ها را در فضای جامعه انکار می‌کند هم لعن بفرستند؛ چرا که همه عاشوراها در همین جهل مردم از حقیقتی که فهمش وابسته به تصویرگری درست از دشمنان و عواملشان در فضای جامعه است، ریشه دارد.^۱

۵-۶- یگانگی، تداوم و تکامل قیام از امام حسین علیه‌السلام تا حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه

بخش دیگری از روایات دارای مضامین دیگری هستند که به نوعی می‌توان از آن‌ها به عنوان نخ تسبیح همه راهبردهای ذکر شده در عرصه مدیریت تصویر قیام عاشورا نام برد. این قسم از روایات حاوی مضامینی حول سرانجام نهضت حسینی و اتصال قیام عاشورا به قیام حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و همچنین نقش شیعیان در نهضت فوق است. در واقع اگر روایات ذکر شده تاکنون برای مدیریت تصویر قیام عاشورا و بازسازی شخصیت سیدالشهدا علیه‌السلام به عنوان امام بود، این قسمت از روایات درباره تصویر آینده قیام حسینی و نقش شیعیان در آن است. مضامین روایات حول چهار محور اساسی قابل بیان هستند. اعلام و ابلاغ نصرت، وعده الهی در تحقق اصل و هدف قیام حسینی، اتصال قیام امام حسین علیه‌السلام به قیام حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و انتقام حضرت حجت از قاتلان کربلا و دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام چهار محور ذکر شده هستند که در ادامه به تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱-۵-۶- وعده الهی در تحقق اصل و هدف قیام امام حسین علیه‌السلام

امام صادق علیه‌السلام در روایات و زیارت‌نامه‌هایی که از ایشان برای شیعیان صادر شده است از یک اصل خدشه‌ناپذیر نام برده‌اند و بر مؤمنین فرض دانسته‌اند که به اصل فوق ایمان داشته باشند. اصل مذکور تحقق وعده الهی در حق امام حسین علیه‌السلام است (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۱۵۶).

یک برداشت از وعده فوق انتقام از خون اباعبدالله علیه السلام و یارانشان است. در برخی دیگر از روایات، حضرت تعبیر دیگری از وعده الهی دارند.^۱ از مجموع این روایات روشن می شود که خداوند وعده داده است که قیام امام حسین علیه السلام پایدار بماند تا زمانی که قیام ایشان پیروز شود. چنین وعده ای البته دو دلالت مهم دارد. اول اینکه قیام امام حسین علیه السلام توسط اهل بیت علیهم السلام تداوم خواهد داشت و دوم اینکه قطعاً قیام حضرت، توسط یکی از اولادشان و ائمه شیعه به پیروزی نهایی خواهد رسید. این دو دلالت دو محور اصلی خواهند بود که در ادامه شرح آن خواهد آمد.

۶-۵-۲- اتصال حقیقی قیام امام حسین علیه السلام به قیام حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه

روایتی که در آخر بخش قبلی آورده شد را بار دیگر ملاحظه کنیم. «اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْهُ آخِرَ الْعَهْدِ مِنْ زِيَارَةِ قَبْرِ ابْنِ نَبِيِّكَ... كَذَلِكَ تَقُولُ عِنْدَ قُبُورِ كُلِّ الْأَيِّمَةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ» (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۳۱۶). حضرت می فرماید زیارت نامه نقل شده درباره امام حسین علیه السلام را در کنار قبر همه ائمه بخوانید. این دستور حضرت نشان دهنده این است که همه ائمه در راستای قیام اباعبدالله علیه السلام به مجاهدت می پردازند و میان قیام آن ها با یکدیگر یک پیوستگی و اتصال دائمی است و در واقع هر یک از ذوات مقدس معصومین در حال تکمیل قیام اباعبدالله علیه السلام هستند.^۲

همه این عبارات دلالت بر یک اصل مهم دارد و آن هم این است که قیام اهل بیت علیهم السلام روزی به پیروزی خواهد رسید. اما این پیروزی نمی تواند مبهم باشد و به صورت دقیق به تصویر نیامده باشد چرا که فلسفه تصویرپردازی آینده، زدودن ابهام از آینده قیام است. لذا بخش اعظم روایات در زمینه نتیجه قیام امام حسین علیه السلام مربوط به قیام حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه است. در واقع مضمون روایات، درصدد بیان این نکته است که حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه است که به دستور خداوند قیام خواهد کرد و وعده الهی را در حق اباعبدالله علیه السلام محقق می گرداند.

۶-۵-۳- انتقام منجیانه امام قائم عجل الله تعالی فرجه از قتله کربلا و دشمنان اهل بیت علیهم السلام

محور دیگر از پروژه تکمیل قیام عاشورا و به ثمر رساندن قیام در جامعه توسط امام صادق علیه السلام، بیان تصویر آینده و انتقال خون سیدالشهداء علیه السلام توسط حضرت حجت است. ایشان در روایات

۱. برای نمونه ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۱۶.

۲. برای مشاهده روایات بیشتری در این باره ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۱۶.

متعددی امر فوق را مورد تأکید قرار داده‌اند. مثلاً در روایتی آمده است: از حضرت ابی‌عبدالله (امام صادق علیه‌السلام) از تفسیر آیه شریفه: «وَمَنْ قَتَلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطٰنًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مُنْصُوراً». پرسیدم، حضرت فرمودند: مقصود از «ولی» قائم آل محمد عجل‌الله‌تعالی‌فرجه بوده که خروج نموده پس به خون خواهی حضرت سید الشهداء علیه‌السلام شروع به کشتن می‌نماید، بطوری که اگر اهل زمین را بکشد اسراف نکرده است (ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۶۳).

حال با توجه به بحث‌های گفته شده سؤال اساسی که امام صادق علیه‌السلام به آن پاسخ داده‌اند این است که نقش و وظیفه شیعیان در این نهضت وسیع شیعه چیست؟ جواب این سوال در بخش بعدی داده خواهد شد.

۶-۵-۴. اعلام و ابلاغ نصرت

در همه زیارت‌نامه‌های صادر شده از امام صادق علیه‌السلام، عنصر ثابت در میان مضامین مطروحه، اعلام نصرت است. یعنی زائر با اعلام وفاداری و متابعت قلبی از عباس بن علی علیه‌السلام، به اباعبدالله علیه‌السلام اعلام آمادگی جهت نصرت می‌کند.^۱

در مضامینی دیگر زائر از خداوند درخواست هجرت به سوی اباعبدالله را می‌کند و از خداوند می‌خواهد در کنار ایشان ثابت قدم باشد و برای اعلام حکم خداوند مبنی بر خروج ولی عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه، به وسیله امام حسین آمادگی کسب می‌کند. همچنین زائر از خداوند می‌خواهد که در زمره شیعیان قرار بگیرد و به همین صورت هم بمیرد. همه این مضامین صادر شده از امام صادق علیه‌السلام دارای یک تصویر کلی است و آن هم توسل به امام حسین علیه‌السلام برای همراهی سایر اهل بیت علیهم‌السلام تا قیام حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه.

۶-۵-۵- الگوسازی و توصیف یاران حقیقی

امام صادق علیه‌السلام به توصیف مقامات خود اباعبدالله علیه‌السلام اکتفا نکرده‌اند. بلکه به توصیف یاران و اصحاب و نزدیکانشان نیز پرداخته‌اند. اگر این حرکت امام را در قالب مدیریت ادراک و مدیریت تصویرپردازی قیام عاشورا تحلیل کنیم، علاوه بر بازتولیدی که نسبت به شخصیت اباعبدالله علیه‌السلام دارد در واقع در صدد بیان وضعیت و حالتی است که باید شیعیان حضرات معصومین علیهم‌السلام نسبت

به آنان داشته باشند. از همین رو اگر امام صادق علیه السلام وفاداری و صبر در راه امام حسین علیه السلام را به عنوان عنصر اصلی تصویر ارائه شده از اصحاب سیدالشهدا معرفی می‌کنند همین تصویر باید نسبت به اصحاب همه اهل بیت علیهم السلام نیز صادق باشد و این دقیقاً یعنی رشد و تربیت نگرش آحاد شیعیان به میزان ظرفیتشان نسبت به اهل بیت علیهم السلام از طریق معرفی الگوی رفتاری و عقیدتی به آنها.

آنچه که اصحاب انجام داده‌اند و توسط امام صادق علیه السلام به تصویر کشیده شده است عبارت بوده از وفای به عهد و بیعتی که با اباعبدالله علیه السلام داشتند. عهد و بیعتی که وظیفه همراهی و حفاظت از حضرت را داشتند و در این راه، نهایت نصح و تلاش خود را به کار انداختند و هیچ گونه سستی و تنبلی و ترس و عقب‌گرد در مواجهه با مصائب نداشتند. لذا نسبت به اعلام بیعتی هم که کرده بودند، صادق بوده‌اند. تعبیری که امام صادق علیه السلام در وصف اصحاب به کار برده‌اند نشان دهنده این است که ظاهراً حضرت به دنبال اشاعه فرهنگ همراهی و تبعیت از امام و به نوعی ادب حضور در رکاب ائمه بوده و نهایتاً تلاششان صورت بندی فرهنگ فوق در جامعه بوده است.^۱

۲۳۲

۷- الگوی مدیریت تغییرات فرهنگی امام صادق علیه السلام به وسیله تصویر قیام عاشورا توسط آن حضرت

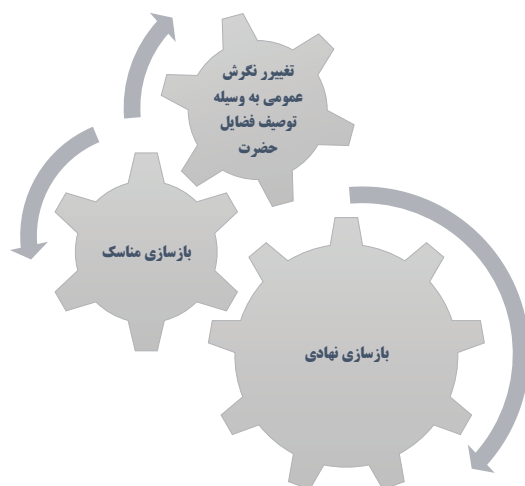
مسئله پژوهش حاضر دستیابی به الگوی مدیریت تصویر قیام عاشورا توسط امام صادق علیه السلام در افق مدیریت تغییرات فرهنگی بود. تا اینجا توانستیم به فهمی کلان از محورهای اقدامات حضرت، در راستای مدیریت تصویر قیام جدشان دست یابیم. آن‌چنان که در مقدمه این پژوهش ذکر شد، همه محورهای ذکر شده دارای یک غایت اساسی و بر مدار یک هدف نهایی استوار بودند: مبارزه حاد سیاسی برای تشکیل حکومت علوی.

نکته حائز اهمیت این است که اگر روایات و سیره امام صادق علیه السلام را در باره جد غریبشان ذیل مبارزه حاد سیاسی تفسیر نکنیم بسیاری از روایات را درک نخواهیم کرد؛ به عنوان مثال امر به زیارت توسط امام صادق علیه السلام به امری صرفاً مناسکی و عبادی تقلیل خواهد یافت. آن‌چنان

۱. در این باره ر.ک: زیارت حضرت عباس، ابن قولویه، ۱۳۹۵: ۲۵۶.

که در برخی روایات دیدیم، آن حضرت از فضیلت شهادت در راه زیارت امام حسین علیه السلام سخن گفته‌اند. این سنخ از روایات با جایگاه صرفاً عبادی زیارت اباعبدالله علیه السلام سازگار نیست. چرا که در بالاترین جایگاه، زیارت امری مستحب است و حفظ جان امری واجب، طبیعی است که انسان نباید برای امر مستحب از امر واجب عدول کند. لذا در این موقعیت، زیارت حکم امری به مراتب بالاتر از حفظ جان را پیدا می‌کند و جهت سیاسی بودن آن پیدا و ظاهر می‌گردد.

آنچه از گردآوری و تحلیل مضامین روایات امام صادق علیه السلام به دست آمده چنین است که فرایند مدیریت تصویر، محدود به تغییر نگرش افراد جامعه از طریق روش و طرق زبانی نمی‌شود. بلکه از طرق زبانی شروع و با مناسک اجتماعی تحکیم و به وسیله نهادهای اجتماعی تعیین می‌یابد. در واقع روش امام صادق علیه السلام برای تغییر ادراک عمومی منحصر در بازسازی شخصیت اباعبدالله علیه السلام از طریق بیان اخبار حادثه نبود. بلکه حضرت به وسیله بازسازی مناسک عزاداری و نهاد زیارت فرایندی سه وجهی را برای تغییر ادراک و مدیریت تصویر قیام عاشورا پی گرفتند. از طرفی حضرت با نقل روایات و احادیث پیرامون فضائل امام حسین علیه السلام و مصائب ایشان سعی در ایجاد تغییر نگرش عمومی کردند و از طرف دیگر نیز به وسیله مناسک زیارت خوانی و عزاداری برای اباعبدالله علیه السلام تغییر نگرش رخ داده را مستحکم کرده به ساحت عمل رساندند و نهایتاً به وسیله بازسازی نهاد زیارت، نقش‌های اجتماعی شیعیان و هویت شیعی را در نسبت با حادثه عاشورا بازتعریف کردند. نباید فراموش کرد تمام این فرایند دارای یک وجه سیاسی و مبارزاتی است و آن هم بیزاری و دوری از دشمن. در واقع زمانی این فرایند فرهنگی می‌تواند به عنوان یک عنصر مبارزاتی تعیین یابد که وجه سیاسی داشته باشد. چنانچه حضرت در هر یک از سه بخش از فرایند مدیریت تصویر، به این نکته توجه داشته‌اند. در واقع اگر بخواهیم فرایند مدیریت تصویر را به صورت مدل نشان دهیم می‌توانیم از شکل زیر استفاده نماییم.

شکل (۱): فرایند مدیریت تصویر قیام عاشورا توسط امام صادق علیه السلام.

با توجه به فهمی که از شبکه روابط میان اجزاء مدیریت تصویر قیام عاشورا توسط امام صادق علیه السلام نقل شد لازم است تا بار دیگر و متناسب با فهم شبکه‌ای حاصله به تحلیل هر یک از اجزاء فرایند مدیریت تصویر پردازیم.

۷-۱- بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام در سیمای «امام و محور» در نهضت شیعه

امام حسین علیه السلام به عنوان امام و محور جامعه شیعی در مقابل طاغوت زمان قیام کردند. قیام مسلحانه امام در بستر تاریخی خودشان انجام شد، اما منطق عملی امام در مواجهه با کفر و همچنین وظیفه یاران و وفاداران امام در رکاب ایشان، در طول تاریخ و در زمان همه ائمه دیگر ثابت و پایدار است. شیعه برای حفظ و توسعه قدرت خود لازم است ضمن ادراک نسبت به مقام امامت، به وظایف خود در مقابل امام زمانش آگاهی پیدا کند. این تصویری است که امام صادق علیه السلام در زمان خود، با بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام به دنبال آن بوده‌اند. برای رشد و آگاهی مردم نسبت به معرفت فوق، امام چند محور را در پی گرفتند:

اولاً، ادراک مردم را نسبت به مظلومیت امام حسین علیه السلام تقویت و اصلاح کردند.

ثانیاً، مردم را با مقام امام حسین علیه السلام آشنا کردند. علت آن بود که این عمل امام منجر به

تعمیق معرفت مردم نسبت به امامت شیعه می‌شد.

ثالثاً، به موازات قرائت زیارت‌نامه توسط زائر، آدابی نیز به زائران تعلیم داده می‌شد که زائر موظف به حفظ آن بود.

رابعاً، افراد باید یاد می‌گرفتند نقششان در نسبت با امام چگونه است؟ با شکل‌گیری رابطه امام با امت (یاران) در واقع قدرت امام در سطح در جامعه بازسازی می‌شد.

حضرت برای تصویر پردازی شخصیت ابا عبدالله علیه‌السلام در سیمای امام و محور نهضت شیعه از دو روش اساسی یعنی تصویرسازی و جعل مناسک استفاده کردند. امام در بازآفرینی نقش‌های جدید، از مناسک بهره بردند. همچنین مناسک در انگاره‌سازی، نقش مؤثری داشتند. در واقع علاوه بر مدیریت تصویر توسط حضرت، مناسک نیز در بازتولید روابط قدرت نقش اساسی ایفا کردند.

۲-۷- تأسیس نهاد زیارت برای بازسازی روابط اجتماعی

نهاد زیارت مبتنی بر یک سری از معانی مشترک و رفتارهای تکرار شونده صورت‌بندی می‌شوند که در محیط کنش متقابل نمادین، معنا پیدا می‌کند.

اول، حضرت از مکانیزم تشویق استفاده کردند. ذکر جایگاه و اثر زیارت برای مردم با هر بهانه‌ای دو کارکرد اساسی داشت. در ابتدا مردم متوجه امری با فضیلت می‌شدند که همین باعث برانگیخته شدن توجه مردم به سوی زیارت ابا عبدالله علیه‌السلام می‌شد. متعاقباً زمانی که مردم از اثر زیارت در زندگی‌شان و در رفع حوائج‌شان بهره می‌بردند، نهاد زیارت و در واقع عمل زیارت به عنوان یک نیاز اساسی جامعه صورت‌بندی می‌شد.

دوم، امام صادق علیه‌السلام به صورت‌بندی تصویر حرم مطهر ابا عبدالله علیه‌السلام پرداختند. حضرت با بیان مداوم عظمت قبر مطهر امام حسین علیه‌السلام و خصوصیات آن، تصویری با قداست و عظمت از آن بارگاه ملکوتی در ادراک عمومی به وجود آوردند.

سوم، کرامت و فضیلت زوار ابا عبدالله علیه‌السلام انگاره دیگری بود که با اخبار امام صادق علیه‌السلام به وجود آمد. مردم دانستند که اگر به دنبال کرامت و عزت در دنیا و آخرت هستند، باید به زیارت حسین بن علی علیه‌السلام بروند. انگاره فوق‌منجر به اقبال افراد به سوی زیارت می‌شد؛ چرا که کرامت یکی از نیازهای فطری بشر است.

چهارم، امام صادق علیه السلام علاوه بر مکانیزم تشویقی، از مکانیزم تنبیهی هم استفاده کردند. مکانیزم تنبیهی که امام صادق علیه السلام آن را در جامعه علنی کردند، کاملاً جنبه عاطفی و محبتی داشت.

پنجم، حضرت زیارت را برای مردم زیست‌پذیر کردند. زیست‌پذیری زیارت، ناظر به این بوده است که نهاد زیارت از ساحت امر ذهنی تبدیل به امر عینی شود به طوری که هر فرد حتی بدون پی بردن به عمق آن، بتواند به زیارت برود و در حین زیارت ادراک عمیق‌تری پیدا کند.

۷-۳- گریه به مناسک سیاسی

گریه و سوگ برای امام حسین علیه السلام در تبدیل حادثه عاشورا به یک منبع اصیل برای ساخت اجتماعی قدرت برای نهضت شیعه، جایگاه بسیار مهمی دارد. گریه اتصال دهنده قیام ابا عبدالله علیه السلام به عصر امام صادق علیه السلام بوده است. عنصر اصلی گریه در مضامین طرح شده در روایات، تمنای همراهی و جانفشانی برای حضرت است و تمنای همراهی با امام حسین علیه السلام، در خواست ارزش‌هایی است که آن حضرت بخاطر آن قیام کرده‌اند و آن ارزش‌ها چیزی جز همراهی امام برای تحقق جامعه علوی نبوده است.

۷-۴- «دیگری» به عنوان عنصر شکل دهنده به هویت شیعه در مقابل کفر و طاغوت

حادثه عاشورا قیامی بود که در سال شصت و یکم هجری واقع شد، اما تبدیل آن به منبع قدرت برای شیعه نیازمند مؤلفه‌هایی است که از آن جمله‌اند: صورت‌بندی ادراک عمومی جامعه بر اساس تصویری متناسب با هویت نهضت شیعی، ایجاد مناسک یا نهادسازی برای اثرگذاری هویت عاشورا بر نهادهای دیگر جامعه مبتنی بر اعمال قدرت اجتماعی شده، اتصال هویت عاشورا از یک حادثه تاریخی به «اکنون» جامعه و ایجاد هویت در مقابل هویت‌های رقیب.

اولین مؤلفه اتصال هویت عاشورا به «اکنون»، ایجاد «دیگری» برای صف‌بندی و شکل‌بندی منازعه تاریخی میان نهضت شیعه برای تشکیل حکومت علوی، بر اساس قدرت مبتنی بر هویت شیعی، در مقابل رقیبانی است که با انگاره طاغوت معرفی شده‌اند. این توصیفات علاوه بر ایجاد نگرش منفی در ذهن مخاطب، باعث شکل‌گیری هویت او خواهد شد چرا که به کرات در زیارت‌نامه‌ها از جانب زائر گفته شده بود که با ابا عبدالله علیه السلام است و نه با «دیگری». طبیعتاً این فاصله‌گذاری

صریح و آشکار با دشمن، منجر به هویت در مخاطب می‌شده است. به عبارت دیگر، انگاره سازی از دشمن در ذهن مخاطبین و لعن دشمنان به وسیله شیعیان، به مرور منجر به این می‌شده است که شیعیان ماهیت خودشان را در نفی ماهیت طواغیت و دشمنان تعریف کنند. این صورت‌بندی از هویت فقط ناشی از نفی اموی‌ها نبود بلکه حضرت دایره مفهوم «دیگری» را توسعه داده‌اند و این توسعه مفهومی دقیقاً منجر به اتصال قیام عاشورا با «اکنون» می‌شود.

۷-۵- تداوم مبارزه تا پیروزی امام قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه به عنوان عنصر بقا

در بخش قبلی از ضرورت اتصال حادثه عاشورا و قیام امام حسین علیه‌السلام به «اکنون» جامعه برای تأثیر حادثه عاشورا بر نظامات اجتماعی از طریق اعمال قدرت سخن گفته شد. مؤلفه دوم که در واقع عنصر نهایی در تحقق راهبرد فوق محسوب می‌شود، قیام حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه است. این قیام در روایات بسیاری از امام صادق علیه‌السلام نقل شده است و البته توسط امامان قبلی هم در فضای اجتماعی مورد اشاره قرار گرفته بود. مردم می‌دانستند که یکی از ائمه اطهار نهایتاً قیام خواهد کرد. یکی از انگاره‌های اصلی در ایجاد چنین هویتی در نهضت شیعی روایاتی هستند که حضرت صاحب را به عنوان محقق کننده قیام اباعبدالله علیه‌السلام قلم‌داد می‌کردند.

ایجاد ایمان در مردم نسبت به حضرت قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه چند نتیجه سیاسی مهم داشته است: اولاً مردم می‌دانستند روزی فرا خواهد رسید که نهضت شیعه به پیروزی نهایی خواهد رسید، چرا که حجم مشکلات وارده بر نهضت شیعه از حکام زمان، ممکن بود منجر به این شود که امید مردم به نهضت شیعه به ناامیدی منجر شود.

ثانیاً، ایمان به تداوم مبارزه سید الشهداء علیه‌السلام توسط فرزندان و جانشینان به حششان به مردم می‌آموخت که مقتضی تداوم نهضت عاشورا در هر زمانی این است که شیعیان باید وفادار و مقاوم، در پشت سر امام خود حرکت کنند. این باور اساسی که در زیارت‌نامه‌های واصله از امام صادق علیه‌السلام به وفور یافت می‌شود در واقع به عنوان عنصر قوام‌دهنده به شیرازه نهضت شیعی در نسبت با مناسبات رابطه امام و امت عمل می‌کرد.

ثالثاً، امام صادق علیه‌السلام علاوه بر ایجاد سازوکارهای (مکانیزم‌های) فرهنگی برای ایجاد باور به تداوم قیام امام حسین علیه‌السلام توسط جانشینان حضرت، نقش شیعیان را نیز معین فرموده‌اند. یعنی

شیعه جعفری در فرایند اجتماعی شدن به وسیله زیارت امام حسین علیه السلام، در قبال ائمه دیگر باید تبعیت محض داشته باشند تا روزی که خداوند به وعده خودش در قبال امام حسین علیه السلام عمل کند. رابعاً، ادراک عمومی از حادثه عاشورا و نهاد و مناسک به وجود آمده، توسط امام صادق علیه السلام، به وسیله «باور به قیام حضرت حجت برای خون خواهی و تحقق اهداف قیام امام حسین علیه السلام»، زنده می ماند و تبدیل به یک عنصر زنده و پویا در فضای اجتماعی جامعه می شد.

۸- جمع بندی و نتیجه گیری

با توجه به مسئله پژوهش حاضر یعنی تبیین الگوی مدیریت تصویر قیام عاشورا توسط امام صادق علیه السلام، در این پژوهش سعی شد به بررسی اخبار واصله از امام صادق علیه السلام پیرامون حادثه عاشورا پرداخته شود. ضمن بررسی ها انجام شده در این پژوهش پنج مؤلفه اساسی برای مدل مدیریت تصویر قیام عاشورا توسط امام صادق علیه السلام استخراج شد.

پنج مؤلفه فوق عبارت بود از: بازسازی شخصیت امام حسین علیه السلام در جامعه، تغییر نگرش عمومی نسبت به زیارت و اجتماع حول سید الشهداء، اشاعه فرهنگ عزداری برای امام حسین علیه السلام، صورت بندی غیریت از طریق دشمن شناسی امام حسین علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام، یگانگی، تداوم و تکامل قیام بر حق از امام حسین علیه السلام تا حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه.

همچنین پس از تبیین پنج مؤلفه اصلی، شبکه روابط آن ها با یکدیگر مشخص شد و نهایتاً الگوی حضرت برای تصویر پردازی قیام عاشورا تبیین گردید. نهایتاً آنچه که مشخص گردید پروژه مدیریت تصویر قیام امام حسین علیه السلام توسط امام صادق علیه السلام در جهت سوق دادن جامعه به سمت تشکیل حکومت علوی بوده و در اصل، هدف قیام عاشورا نیز چنین بوده است. در واقع تغییرات فرهنگی امری ممکن و ضروری است که هر چند با قیام و انقلاب آغاز می شود ولی در فرایند نهضت، تکمیل و تدبیر می شود.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۹۵)، کامل الزیارات، (غلامرضا عرفانیان یزدی و عبدالحسین امینی، مصححین) (ج ۱)، نجف اشرف: المطبعة المباركة المرتضوية.
۲. رودنیولر، اریک دبلیو (۱۳۹۰)، ارتباطات آیینی: از گفتگوهای روزمره تا جشن های رسانه ای شده، (ابراهیم حقیقی، ویراستار، عبدالله گیویان، مترجم)، دانشگاه امام صادق علیه السلام، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۳. آیت الله خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۶)، انسان ۲۵۰ ساله، تهران: صهبا.
۴. فاضلی، نعمت‌الله؛ و قلیچ، مرتضی (۱۳۹۲)، نگرشی نو به سیاست فرهنگی: سیاست فرهنگی از دیدگاه مطالعات فرهنگی، (شهرداری تهران)، تهران: نشر تیسرا.
۵. کاستلز، مانوئل (۱۳۹۶)، قدرت ارتباطات، ترجمه: حسین بصیریان جهرمی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. روشنایی، پرهام، عمیدی مظاهری، نوید، امامی، سید مجید (۱۳۹۷)، الگوی جامع فرهنگ قرآنی و تبیین نقش آن در تغییرات فرهنگی جامعه اسلامی از منظر آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی)، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث، ۱۱ (۲۲)، ۳۱-۶۰.
۷. تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ زاده، محمد؛ عابدی جعفری، حسین (۱۳۹۰)، تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی، اندیشه راهبردی مدیریت، شماره ۱۰، ۱۵۱-۱۹۸.
8. Braun, V. and Clarke, V(2006)◦ Using thematic analysis in psychology◦ Qualitative Research in Psychology, 3(2), pp. 77-101◦ Retrieved 2018, Jan.20, from http://eprints.uwe.ac.uk/11735/2/thematic_analysis_revised_-_final.pdf
9. Couto, Richard A. (ed.) (2010)◦ Political and civic leadership: a reference handbook◦ Thousand Oaks, Calif: SAGE Publications.
10. Goffman, Erving (1990)◦ The presentation of self in everyday life (Nachdr.)◦ New York, NY: Doubleday.